

ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Видавництво «Гілея»

 **Гілея**

Науковий вісник

Випуск 139 (№ 12)

Ч. 1. Історичні науки

Київ – 2018

УДК 94(477. 87)(075. 8)

**КАРПАТСЬКА УКРАЇНА
(ПІДКАРПАТСЬКА РУСЬ)
1938–1939 РР. ЯК ОДНА ІЗ «РОЗМІННИХ
МОНЕТ» МЮНХЕНСЬКОГО ДОГОВОРУ
CARPATHIAN UKRAINE (SUBCARPATHIAN
RUS) 1938–1939 AS ONE OF THE «MODEST
COINS» OF THE MUNICH TREATY**

Гай–Нижник П. П.,
доктор історичних наук, академік Української
академії наук, академік Академії політичних
наук, завідувач відділу історичних студій Науково–
дослідного інституту українознавства МОН
України (Київ, Україна), e-mail:
Hai-Nyzhnyk@ukr.net

Hai-Nyzhnyk P. P.,
Doctor of Historical Sciences, Academician of
the Ukrainian Academy of Sciences, Academician
of the Academy of Political Sciences, Head of the
Department of Historical Studies at the Research
Institute of Ukrainian Studies (Kyiv, Ukraine), e-mail:
Hai-Nyzhnyk@ukr.net

*Висвітлюється зовнішньополітична діяльність автономних урядів
Підкарпатської Русі та уряду незалежної Карпатської України в
комплексній картині внутрішньополітичного контексту, зумовленого
міжнародними впливами на Закарпаття, та геополітичними
процесами в Європі. Вказується на «карпато–українську карту» під час
підготовки і вироблення Мюнхенського договору, потурання провідними
європейськими державами зовнішньому вторгненню завойовників
до Карпатської України та її приреченість в постмюнхенській
європейській системі координат.*

Ключові слова: Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, Мюнхен-
ський договір.

*The foreign policy activities of Autonomous Governments of Subcarpathian
Rus and the Government of the independent Carpathian Ukraine are covered in
a comprehensive picture of the domestic political context caused by international
influences in Transcarpathia and geopolitical processes in Europe. It refers to
the «Carpathian–Ukrainian Map» during the preparation and development
of the Munich Treaty, the condolences of the leading European states to the
external invasion of the invaders to the Carpathian Ukraine and its doom in the
post–Munich European coordinate system.*

Keywords: Subcarpathian Rus, Carpathian Ukraine, Munich Treaty.

Закарпаття в Україні традиційно називають Срібною землею. Його територія – це смуга українських етнічних земель на схід від Карпатських гір. В народній пам'яті про часи Київської Русі і Галицько–Волинської держави вона довгий час зберігала назву Підкарпатська Русь. У складі Австро–Угорської імперії регіон був досить відсталим, однак «весна народів», а потім і нетривале відновлення української державності (УНР, Українська Держава та ЗУНР) вплинули на посилення прагнення українців–русинів Закарпаття до возз'єднання з Великою Україною [4, с. 300–319]. Коротке існування Гуцульської Республіки також стало яскравим свідченням національно–державного відродження українців Карпатського регіону [5, с. 25–37].

Однак рішенням Сен–Жерменського мирного договору 1919 року українське Закарпаття увійшло до складу Чехословацької Республіки (ЧСР) з назвою Підкарпатська Русь. Про Закарпаття йдеться у параграфі 53 договору в Сен–Жермені:

«Австрія визнає, як це вже зробили Союзні та Об'єднані Держави, повну незалежність Чехословацької Держави, котра включить у себе автономну територію Русинів на південь від Карпат» [22, с. 26]. Чехословацька влада відповідно оформила цей параграф у «Генеральному статуті для організації Підкарпатської Русі». Зокрема, йшлося:

«1. Чехословацька Республіка зобов'язується облаштувати Русинську територію південніше Карпат в межах, визначених головними союзними і заприятельними державами, як автономну частину Чехословацької держави, і наділити її щонайширшим самоврядуванням, котре тільки співставне із єдністю Чехословацької держави.

2. Територія русинів південніше Карпат буде мати свій власний сойм. Цей сойм буде мати законодавчу владу у всіх мовних, освітніх і релігійних питаннях, у справах місцевої адміністрації та в питаннях, у котрих його уповноважують закони Чехословацької Республіки. Губернатор території русинів, який буде призначений президентом Чехословацької Республіки, буде підзвітний русинському сойму.

3. Чехословацька Республіка погоджується з тим, що урядовці країни русинів будуть за можливості вибрані з мешканців цієї території.

4. Чехословацька Республіка гарантує території русинів представництво у законодавчих зборах республіки, до яких вона вишле послів, вибраних у відповідності з конституцією Чехословацької Республіки. Проте ці послі не будуть мати права голосу в чехословацькому парламенті з таких законодавчих питань, котрі належать до компетенції русинського сойму» [30, с. 12–13].

Статутом було визначено й кордони Закарпаття: «У зв'язку з тим, що частина русинського народу творить на словацькій території, визначеній Мирною конференцією, меншину, чехословацький уряд рекомендував представникам обох народів, щоби вони домовилися про можливе приєднання частини, пов'язаної з русинською територією, до автономної русинської території» [30, с. 13].

Формальне входження Закарпаття до складу Чехословацької Республіки було оформлено у Празі підписом об'єднаної української делегації зі ста осіб на чолі з А. Волошиним [29, арк. 36].

Відповідно до чехословацької статистики від 1930 року на автономній території Підкарпатської Русі проживало 549 тис. місцевого українського населення, з якого близько 80% безпосередньо в Закарпатті та ще 15% – у Пряшівщині (в Словаччині) [7, с. 187]. Крім того, у самій Празі була численна й активна українська діаспора зі складу емігрантів з Центральної і Західної України. Водночас безпосередньо у Закарпатті діяли дві головні сили – так звані москофіли в союзі з мадяронами (тобто – мадярофілами, провідний діяч – А. Бродій) та український національний політичний табір, очолюваний А. Волошином, що поступово брав гору в суспільному житті регіону.

Чехословацьчина довгий час зводила до виконання власних зобов'язань, проте під тиском українського національного руху, що

активізувався на початку 30-х років ХХ ст., була змушена розпочати втілення в життя плану автономії для Закарпаття. Певною мірою цьому сприяло й міжнародне становище, яке ставало дедалі загрозливішим для міжнаціональної єдності Чехословаччини, і невиконання нею Сен-Жерменських домовленостей могло стати приводом для ескалації «чехословацького питання» з боку сусідніх держав (Польщі, Угорщини й насамперед Німеччини), що мали до ЧСР територіальні претензії [6, с. 25–42].

Як свідчив на Нюрнберзькому процесі колишній консул США в Берліні Д. Мессерсміт, він вже давно знав, що «фон Папен у Відні та його колега фон Макензен у Будапешті вже у 1935 р. відкрито пропагували ідеї повного розчленування та остаточного приєднання Чехословаччини» [2, с. 48]. У 1936 році аналогічні позиції відстоював і угорський посол у Німеччині Д. Стояї та прем'єр-міністр Пруссії Г. Герінг [2, с. 53]. Крім того, у цьому напрямі посилено працював і Абвер [13, с. 58–61]. Подібні плани А. Гітлера підтримувала також Італія, а дуче фашистів Б. Муссоліні навіть заявив напередодні Мюнхенської конференції про розподіл цієї країни як про доконаний факт, вказавши, якщо Чехословаччина опинилася в такій делікатній ситуації, то це лише тому, що вона була не просто Чехословаччиною, а «Чехо-німецько-польсько-угорсько-карпато-україно-Словаччиною» [24, с. 149].

Знаючи про прагнення Угорщини захопити Закарпаття, керівники Райху давали їй зрозуміти, що не лише не будуть противитися цьому, а й посприяють агресії. Так, наприклад, Г. Герінг заявляв, що мадяри повинні задовольнитися експансією лише в одному напрямку, з метою відторгнути угорські території (читати – Закарпаття від Чехословаччини), а А. Гітлер переконував Будапешт не розпорошувати свою політичну силу в різні напрямки, проте спрямувати її в один бік – Чехословаччина [2, с. 64, 67].

30 травня 1938 р. фюрер у директиві щодо підготовки агресії (згідно із планом «Грюн») вказував, що з її початком вже у перші 2–3 дні може утворитися така ситуація, що виявить усю безперспективність чеського військового становища, а це стане стимулом для негайного нападу на Чехословаччину для тих держав, які мають до неї територіальні претензії. Далі ж А. Гітлер прямо вказав, що слід розраховувати на виступ Польщі та Угорщини [2, с. 97].

Слід однак зауважити, що восени 1938 року шеф Абверу В. Канаріс, як і начальник генштабу сухопутних військ Німеччини Ф. Гальдер, був проти розв'язання чехословацького питання силовими методами і разом із полковником генштабу Тіппельскірхом відвідав Будапешт, де застерігав Угорщину від участі в ліквідації Чехословаччини збройним шляхом (тобто від агресії проти Карпатської України). Утім угорське керівництво, знаючи про рішучу позицію А. Гітлера, не врахувало застереження. При цьому варто згадати і про позицію Франції та Великої

Британії щодо потурання (якщо не сприятливої згоди) експансіоністським планам Німеччини. Такою, наприклад, була позиція Н. Чемберлена, який двічі напередодні Мюнхенської конференції зустрічався з А. Гітлером, та яка, як відомо, фактично узгоджувала розчленування Чехословаччини і, таким чином, вселяла надії на успіх угорської експансії щодо українського Закарпаття як складової частини тієї держави.

28 вересня 1938 р. Н. Чемберлен був змушений перервати свою промову у парламенті щодо чеської кризи у зв'язку із врученням йому телеграми від А. Гітлера, в якій останній повідомляв британського прем'єра про скликання ним конференції чотирьох держав 29 вересня в Мюнхені.

Зі свого боку зондувати ґрунт для розподілу Чехословаччини продовжували Угорщина і Польща. Польське агентство ПАТ, наприклад, заявило, що «справа ЧСР може бути розв'язана лише таким чином, що Німеччина, Угорщина та Польща отримують ті території, на які мають історичне право. Також справи Словаччини та Закарпаття мають бути вирішені. З решти ЧСР потрібно створити «нейтральну» державу, в якій мусять бути абсолютно виключені большевицькі впливи» [33]. А «Gazeta Polska» пропонувала Словаччині, скориставшись правом самовизначення, стати незалежною державою або, втративши на користь Угорщини південну частину своєї території, в зменшеному вигляді залишитися в союзі з чехами «ще під більшим тиском». Але найкращим виходом для словаків провідна польська газета вважала їхнє входження у федерацію з угорцями [31]. Щодо Підкарпатської Русі (Карпатської України), то ПАТ вимагала приєднання цієї території до Угорщини, мотивуючи таку анексію так: «Польща та Угорщина матимуть спільні кордони і таким чином ліквідується той коридор (Закарпаття), який дає чехам можливість зв'язку з більшовиками. Якщо Карпатська Україна буде приєднана до Угорщини, цей коридор до СРСР зникне, чим посилить охорону для середньої Європи» [33].

Як відомо, у Мюнхенській конференції взяли участь представники Німеччини, Італії, Франції та Великобританії. В основу вирішення чехословацького питання було закладено етнографічний принцип. У відповідності до нього Німеччина отримувала судетські землі. Щодо Угорщини та Польщі, то британська пропозиція полягала в тому, аби надати можливість зацікавленим державам вирішити питання шляхом обопільної згоди протягом трьох місяців. Після залагодження цих питань, Німеччина та Італія виявили готовність надати Чехословаччині свої гарантії для їх кордонів.

Однак вже 30 вересня 1938 р. варшавське радіо щодо польських претензій до ЧСР заявило, що Польща не визнає тримісячного терміну для узгодження її справ. Було наголошено, що Польща має повну свободу розв'язати це питання самостійно і що Німеччина та Італія поставилися до цього з розумінням. При цьому були надані запевнення, що польський уряд не очікує, щоби

будь-яка інша сила дозволяла те, що вона сама може зробити. У той же день Варшава направила до Праги ультиматум із повідомленням, що 2 жовтня вона займе «польські землі» (околиці Тешина). Уряд ЧСР був змушений прийняти цей ультиматум [16].

Зауважимо, що безпосередньо питання про долю Закарпаття не було розглянуто в Мюнхені, проте його підтекст неприховано вказував на потурання Угорщині. Так, хоча й у «Додатку до угоди, підписаної в Мюнхені між Німеччиною, Великобританією, Францією та Італією» від 29 вересня 1938 р. вказувалося, що як тільки буде врегульовано питання про польську та угорську меншини в Чехо-Словаччині, Німеччина та Італія зі свого боку видадуть їй гарантії, а далі там же висувався мізерний термін у три місяці [18, с. 159–160]. Як сприймалися такі умови Угорщиною видно з реакції, що було виявлено з її боку. 1 жовтня регент М. Горті в листі до А. Гітлера висловив своє задоволення рішенням в Мюнхені, а його посол у Варшаві А. Горі заявив, що Угорщина в разі розпаду ЧСР претендує на «історичні кордони» і що Будапешт вважає це питання вже вирішеною справою [2, с. 108].

Офіційна Варшава підтримала угорські претензії. Уся урядова польська преса виступила за анексію Закарпаття та приєднання його до Угорщини. Ще до початку Мюнхенської конференції поляки домагалися приєднання Закарпаття до Угорщини, мотивуючи це тим, що на території Карпатської України нібито є більшовицькі бази, які є великою небезпекою для Європи. Однак після зміни політичного курсу керівництва ЧСР такі твердження стали очевидною вигадкою. Тоді Польща змушена була вказати на справжню причину своєї підтримки експансіоністських планів Угорщини, а саме – на українську загрозу, тобто на те, що Підкарпатська Русь (Закарпаття – Карпатська Україна) є П'ємонт для відродження української державності.

Польське видання у Львові «ВекНови» від 11 жовтня 1938 р. відверто виклало зміст такої позиції Варшави. «В угорських претензіях до Чехо-Словаччини, – писало воно, – є одна річ великої політичної ваги – це Підкарпатська Русь. Ця країна має провідну позицію в середній і східній Європі. Польський Шлеск навіть не порівняти з нею. Ця країна означала для чехів з'єднання із СРСР. У разі його розвалу і створення української держави, чехи зробили б негайний розворот у своїй національній політиці, провівши українізацію Русі. Замість до Москви, чеські шляхи вели б до Києва. Наша Галичина опинилася б тоді між двох вогнів! <...> Коли сьогодні українці висувають вимоги до самовизначення Русі, коли вони говорять про незалежність, або хоча б про автономію, – хоча ці вимоги з позиції українців логічні, то польський інтерес повинен тут поставити тверде ні!» [3].

Слід зауважити, що у той момент (відразу після відторгнення від Чехії судетських земель) позиції Німеччини щодо Карпатської України, як і Словаччини, були далекі від прагнень і Польщі,

і Угорщини. Так, наприклад, 7 жовтня 1938 р. міністр закордонних справ Німеччини розіслав інструкції до всіх іноземних представництв Райху, якими ті мали би керуватися у своїй діяльності. У них, зокрема, вказувалося:

«1. Приятельські відносини з Прагою. 2. Підтримка мадярських домагань у вирівнюванні мадярських територій шляхом безпосередніх переговорів. 3. Підтримка словацьких Жилінських домагань. 4. Миставимося з резервою до Карпатської України. Спільний мадярсько-польський кордон не підтримуємо, але не виступаємо активно проти польсько-мадярських змагань (Курсив автора). 5. «Довірно» підтримуємо словаків у справі Братислави. 6. Натепер наше гасло є «самовизначення»» [25, с. 187].

Криза в ЧСР, територіальні претензії сусідніх держав і активізація українського політикуму в Закарпатті призвели до широкого резонансу на міжнародній арені. Цьому сприяли також і самі українські лідери Закарпаття. Так, коли на початку жовтня 1938 р. виникла небезпека окупації Карпатської України угорськими військами, спеціальна делегація українців у Празі 9 жовтня звернулася до держав-гарантів Мюнхенської угоди (Великобританії, Франції, Німеччини, Італії та Чехословаччини) з телеграмою, в якій вказувалося: «Українська делегація т.зв. Підкарпатської Русі ставить Вас до відома про наступне: празький уряд і далі нехтує виявленням волі українського населення до самовизначення. Тим часом польські та угорські влади мають намір анексувати країну угорськими військами. Це викликає в українського населення велике занепокоєння і небезпеку кривавого повстання. Подаючи протест проти будь-якого виступу угорської армії, просимо за допомогою надсилання міжнародних підрозділів дати можливість українському народу Підкарпаття втілити вільний прояв його волі» [37, с. 89].

Наступного дня (10 жовтня) українці знову спробували докритися до держав-гарантів. У своїй телеграмі до них делегація Карпатської України відчайдушно заявляла: «В виду поголосок про польсько-мадярсько-румунський плян зайняти військово Закарпаття подаємо Вам до відома, що Українці Закарпаття і поза ним є готові до крайного відпору проти намагання позбавити їх людських прав, самим рішати про свою долю. Просимо Вас про надіслання міжнародної легії на Закарпаття, щоб забезпечити лад, і про дозвіл формувати на Вашій території українські легіони. Віримо, що Ви, як гарант європейського правного порядку, будете готові зужити всі потрібні міри, щоби забезпечити Європу перед політичним бандитизмом» [1].

Тим часом 1938 року перед спільною загрозою активізувалися й українці Закарпаття. 31 травня ц. р. відбулася спільна нарада москвофільської та української течій і до початку жовтня, після ще кількох таких нарад, їм вдалося узгодити свої позиції. Результатом стала загальна декларація щодо української автономії, яку було вручено чеському уряду. Це був важливий етап тиску на

Прагу, позаяк до цього моменту чехи відмовлялися йти на перемовини з українцями, мотивуючи їх розрізненістю.

Тоді ж було досягнуто домовленості про склад майбутнього автономного українського уряду, було створено Народну Раду Підкарпатської Русі, до складу якої увійшли практично всі основні політичні сили країни. Проти автономії виступила лише Комуністична партія. Перший автономний уряд у складі з 6 осіб очолив лідер мадяронсько-москофільського табору Андрій Бродій, а провідник українофілів Августин Волошин став державним секретарем. Загалом портфелі було поділено так: четверо представників москофільського напрямку і двоє – українського.

5 жовтня у відставку подав президент ЧСР Е. Бенеш. Цим негайно скористалися словацькі та українські автономісти. 7 жовтня уряд Словаччини проголосив автономію своєї країни. Цілий день 9 жовтня українці вели телефонні переговори з Прагою про затвердження автономного уряду для Закарпаття. У Празі ж тягнули час, вишукуючи різні приводи. Тоді 10 жовтня усі члени українського уряду вилетіли до столиці ЧСР. Увечері того ж дня празьке радіо сповістило, що Чехословацька Республіка перетворилася на федерацію трьох держав: чехів, словаків та українців. Проте український уряд так і не було затверджено. Як з'ясувалося, цьому опиралися не тільки деякі чеські партії, але й вождь СРСР Й. Сталін, який особисто звернувся до уряду ЧСР про неприпустимість надання українцям Закарпаття політичних і національних прав. Тоді 11 жовтня делегація Української Національної Ради телефоном висунула празькому уряду ультиматум, якщо до 14.00 український автономний уряд не буде затверджено, вона перерве перемовини. Це мало ефект і того ж дня було проголошено автономію Підкарпатської Русі.



Автономний уряд А. Бродія проіснував усього 15 днів (від 11 до 26 жовтня 1938 р.) і провів три засідання. Основним завданням було встановлення меж зі Словаччиною та приєднання східнословачьких районів (Пряшівщини), які були населені українцями-руси́нами. Перше засідання уряду відбулося в Ужгороді 15 жовтня.

16 жовтня канцлеру Німеччини А. Гітлеру, усім міністрам і партійним лідерам Німеччини було надіслано меморіал про самовизначення Закарпаття. У ньому було обумовлено права

українців на Закарпатті на основі етнографічних та історико-правових фактів, розвінчено чеський режим і польсько-угорська політика щодо Закарпаття, а також було висловлено прагнення (на основі права самовизначення) домогтися повної державної незалежності Карпатської України та забезпечення гарантій її кордонів.

На другому засіданні (18 жовтня), окрім внутрішніх організаційних проблем, насамперед обговорювали міжнародні питання, зокрема щодо переговорів зі Словаччиною з питання Пряшівщини, меж Карпатської України, репресій до українських політичних груп, боротьба з терористичними польськими та угорськими загонами, переговори з Прагою, а також про співпрацю з Німеччиною. На третьому засіданні (22–23 жовтня) у центрі уваги були питання кордонів, позиція щодо них Німеччини, збереження єдності країни і способи протидії територіальним претензіям Угорщини. Рішення про територіальну цілісність Підкарпатської Русі (за принципом плебісциту) було передано уряду ЧСР та усім великим західним державам, що, слід зауважити, суперечило конституційним нормам ЧСР.

Однак незабаром стало відомо, що А. Бродій і його права рука в уряді С. Фенцик підпільно провадили проугорську політику і міністри автономного уряду Підкарпатської Русі Е. Бачинський та Ю. Ревай, протестуючи проти бездіяльності спецслужб ЧСР, подали у відставку. Утім федеральний уряд ЧСР їхню відставку не прийняв і того ж дня, 26 жовтня 1938 р., після рішення відповідних юридичних інстанцій, позбавив посади А. Бродія, який був одразу ж заарештований у Празі за державну зраду. Його було викрито у зв'язках з елементами, ворожими до ЧСР, і звинувачено у профашистській діяльності на користь Угорщини, агентом якої він перебував тривалий час під псевдонімом «Берталон». Його подільник С. Фенцик сховався у польському посольстві в Празі, а потім переїхав до Угорщини.

26 жовтня 1938 р. новим прем'єр-міністром Підкарпатської Русі уряд ЧСР затвердив лідера українського табору в Закарпатті й Християнсько-народної партії Августина Волошина. Новий уряд почав здійснювати українську політику, що викликало масову підтримку не тільки населення Закарпаття, а й Галичини, мешканці якої провели багатолюдні демонстрації солідарності з новим урядом А. Волошина у Львові, Станіславі, Коломиї та інших містах.

Тоді ж (у 1938 р.) голова закордонної делегації Карпатської України Ю. Химинець і полковник М. Колодзінський-Гузар у Берліні відвідали японське посольство, де представили вищезазначений меморіал. Вони також просили японського генерала про допомогу від імені Японії і запросили відвідати Карпатську Україну. 15 грудня в супроводі Ю. Химинця та полковника Р. Ярого японець прибув до Хуста [25].

Безпосередні ж переговори між представниками Карпатської України (міністр Е. Бачинський) та Угорщини про межі, які проходили в Комарно за

посередництва Й. Ріббентропа, були перервані через непоступливість обох сторін. Після цього міністр закордонних справ Й. Ріббентроп скликав у Мюнхені на раду представників Словаччини (прем'єра Й. Тісо та його заступника Ф. Дюрчанського) і Карпатської України (міністра Е. Бачинського). Ця зустріч дала надію українцям на заступництво Німеччини. Однак і тристоронні переговори (Карпатська Україна, Словаччина – з одного боку, Угорщина – з іншого) не мали успіху. Тоді всі сторони дали згоду для вирішення суперечливих питань арбітражною комісією у Відні, яка складалася з представників Німеччини, Італії і ЧСР. Представники Словаччини та Карпатської України були її неофіційними членами.

1 листопада до Відня у «Гранд Готель» на арбітраж приїхав А. Волошин (разом з ним також Ю. Брацайко, М. Долінай, С. Клочурак, Ю. Гуснай і І. Рогач). У той же день український прем'єр-міністр дав десять інтерв'ю іноземним журналістам. Перед відкриттям роботи арбітражної комісії 2 листопада 1938 р. міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп заявив, що її завданням є встановити остаточно межі між Угорщиною та ЧСР на етнографічній основі, а прийняте арбітражем рішення буде обов'язковим і остаточною як для Угорщини, так і для Чехословацької Республіки.

У підсумку на арбітражі було вирішено передати Угорщині південні райони Словаччини і Карпатської України (з містами Ужгород, Мукачево та Берегове). 3 листопада уряд Підкарпатської Русі оголосив, що відтепер країна називатиметься Карпатською Україною, а її столиця переноситься з Ужгорода до Хуста. Як коментував згодом А. Волошин, «Хуст має добре положення й силою факту стане центром політичного, господарського і культурного життя Карпатської України. Комунікація на Карпатській Україні буде наразі відбуватися автомобілевими шляхами, що представляються там дуже добре. В пляні є їхня дальша розбудова, а на дальшому, будова залізничної лінії, що дасть зарібок місцевому населенню й без сумніву причиниться до господарського піднесення країни. На розбудову господарського життя Карпатської України [було] призначено сто мільонів корон. Належне використання копалень солі, маргану і нафти, раціональна експлуатація великих і багатих лісів, відповідне зорганізування туристики, що без сумніву дуже скріпиться за останніми політичними подіями і перемінами, піднесе господарський добробут населення» [28, арк. 40].

Уряд також заявив про результати Віденського арбітражу: «Відірвання споконвічних наших городів Ужгороду й Мукачеву від Карпатської України, це зраження нашої Батьківщини. Але в цій важкій хвилі пам'ятаймо те, що коштом тієї нашої рани здобуто українську державну самостійність. Цей важкий удар, який стрінув нас, не захитає нашої волі сповнити те велике завдання, яке оце поставила перед нами історія» [28, арк. 39]. Звертаючись до народу, А. Волошин від імені уряду також зазначив: «Між вами ходять агенти чужих

інтересів, які застрашують вас, що ми на нашій обкровоєній землі не зможемо жити, бо не буде з чого жити й на чім працювати. Та таке твердити може лише ваш ворог, що хотів би підчинити цілу нашу землю пануванню тих фальшивих «приятелів», які сьогодні забрали наші прадідні міста, хоч їм ті міста непотрібні, ні не принесуть їм ніякої користі.

Ви повинні це знати, що наші вороги хотіли забрати всі скарби нашої землі, які забезпечать нам краще життя.

До розбудови нашої країни маємо забезпечені услів'я, себто капітал і працівні сили, які допоможуть вашій владі повести вас до кращої будучності.

Наша самостійна держава дає нам не тільки культурну і політичну свободу, але й забезпечує також для всіх нас хліб і працю. Вже цього року приступимо до будовання нових доріг і залізниць. Закликаємо вас усіх, свідомих братів і сестер, щоб ви в початках нашої самостійності показали себе гідними свободи й помагали владі в розбудові нашої держави.

Хай пропадуть всякі релігійні, мовні й класові спори, які до сьогодні викликували між нами вороги нашого народу.

Єдність нашого народу, спокій і порядок стануть найпевнішою запорукою скорого розвитку нашої держави.

Історія признає правду тим, що вміють за неї постояти. Тому постіймо й ми за свою правду. Для всіх наших дальших дій, які ми підприймемо у виконанні наших обов'язків, очікуємо твердого морального оперття населення Карпатської України і всього українського народу» [28, арк. 39].

Українська делегація, для якої відторгнення Ужгорода та Мукачеву з околицями стало важким ударом, вже 3 листопада розповсюдила декларацію, в якій заявлялося: «Делегація Карпатської України з найбільшою прикрістю дізналась про рішення роз'єднувальної комісії у справі кордонів Карпатської України у Відні від дня 2 листопада 1938. Утверджуємо, що передача Угорщині Ужгорода та Мукачеву з українськими околицями, як також і інших українських сіл по інших округах, не відповідає етнографічним принципам, лягли в основу політики, що була зачата після Мюнхенської конференції. Делегація стверджує, що це рішення суперечитиме справедливим інтересам Карпатської України» [35, с. 206]. З протестом від імені Об'єднання українських організацій Америки виступив і його делегат в Європі для захисту Карпатської України Л. Мишуга, який був уповноважений заявити, що рішення арбітражу «є образою для Карпатської України і для всього українського народу» і в зв'язку з цим «американські українці цього рішення не визнають і проти нього протестують» [21].

Відтак, рішенням арбітражу Карпатська Україна втратила 1/7 частину своєї території (1586 кв. км) із населенням у 181 тис. 609 мешканців, з яких: 36 тис. 735 були українцями, 86 тис. 681 – мадярами, 25 тис. 883 – євреями, 4 тис. 908 – німцями та 17 тис. 246 – чехами і словаками.

Варто наголосити, що у відділених етнічних українських землях переважали саме українці, а саме: у Мукачівській окрузі 56,4% населення становили українці й лише ледве 18% – мадяри; в Ужгородській окрузі українцями були 41%, тоді як мадярами – лише 26%. Крім того, від Словаччини до Угорщини було передано 10 тис. 423 кв. км із 859 тис. 885 мешканцями, зокрема з 1 тис. 829 етнічними українцями. Тож розділена Карпатська Україна відтоді обіймала вже лише 11 тис. 072 кв. км території (без українських теренів Словаччини) із 543 тис. 748 мешканцями, з яких: 410 тис. 181 громадянин – українці, 53 тис. 832 – євреї, 22 тис. 791 – мадяри, 8 тис. 311 – німці та 16 тис. 714 – чехи і словаки [11].

Проте влада Карпатської України змушена була підкоритися рішенням Віденського арбітражу. У терміновому порядку усі урядові установи були перенесені до м. Хуст, який став новою столицею Карпатської України. За статистикою 1930 р. Хуст мав 17 тис. 833 душ мешканців (9 тис. 301 (52,25%) – українці; 4 тис. 537 (25,43%) – євреї; 1 тис. 490 (8,36%) – чехи і словаки; 1 тис. 383 (7,76%) – мадяри; 732 (4,10%) – німці; 22 (0,12%) – інші; 368 (2,05%) – чужинці). Станом на кінець 1938 року чисельність населення столичного Хуста зросла майже до 30 тис. мешканців. Уряд Карпатської України було реформовано і скорочено до чотирьох міністерств (внутрішніх справ – міністр Е. Бачинський; шкільництва та народної освіти – міністр А. Штефан; юстиції (належало до компетенції самого А. Волошина, але він передав керівництво ним своєму раднику А. Дутці); комунікацій – міністр Ю. Ревай). Були створені також Служба безпеки, управління поліції, розпочався процес створення армії, в основу якого було закладено формування добровольчої організації «Карпатська Січ», активізувалося вирішення земельних, соціальних, культурних питань тощо. 30 грудня уряд А. Волошина офіційно затвердив назву української автономії – Карпатська Україна.

Незважаючи на рішення Віденського арбітражу, яке було обов'язковим як для Карпатської України, так і для Угорщини, Варшава і Будапешт вважали його лише першим кроком до ліквідації української проблеми. Вже 20 листопада 1938 р. польське офіційне агентство ПАТ, посилаючись на угорські джерела, заявило: «Карпатська Україна стоїть напередодні перевороту. Частина Української Народної Ради в Хусті звернулася до угорського уряду про інтервенцію, щоб покласти край хаосу і терору, що панують. Угорський уряд ще не прийняв відповідного рішення. Розвиток подій в Карпатській Україні досяг такого напруження, що сусідні держави не можуть спокійно і байдуже дивитися на це. Уряд Волошина, втративши всякий авторитет, не може впоратися з хаосом, що опанував краєм» [34]. Усе це було відвертою і неприкритою брехнею та провокацією.

Вже наступного дня Центральна Народна Рада Карпатської України у відповідь видала офіційну заяву: «Офіційні урядові мадярські чинники з дня 20 листопада 1938 року проголосили через

радіовисилання і перед деякими представниками держав, що ніби то Перша Українська Центральна Народна Рада звернулася до мадярського уряду, щоб він прилучив до Мадярщини Карпатську Україну. При тім міжнароднім представникам мадяри показують якісь листи, ніби заслані з нашої сторони про прийняття нашої країни до мадярської держави.

Цим проголошуємо перед цілим світом, подаємо до відома всім представникам держав, всім органам преси та всім чесним людям, що мадярські офіційні кола послуговуються способом підводу та містифікації, бо ані Перша Центральна Українська Народна Рада, ані інші заступники народу Карпатської України до Мадярщини в справі опіки нашою країною не зверталися і не будуть звертатися.

Низькі способи підводу (підступу) й містифікації, що їх уживають відповідальні кола Мадярщини, свідчать про те, що вони мають намір обманути та підвести представників інших держав і таким способом вплинути на зміну постанови арбітрів, що її прийняли великі держави дня 2-го листопада 1938 року у Відні.

Закликаємо всіх людей доброї волі не вірити наскрізь брехливим і ганебним наклепам мадярської пропаганди, мадярським органам преси та мадярському радіовисиланню, котрі обманом і містифікацією намагаються вплинути на міжнароднюопінію, щоби тим способом оправдати свої захватницькі наміри.

Всі органи преси, які стоять на об'єктивнім становищі у відношенні до Карпатської України та до її народу, просимо передрукувати це наше проголошення і надалі користуватися об'єктивними джерелами в черпанні інформації про життя і працю нашого народу та нашої держави» [17].

Активізація зовнішньої і внутрішньої політики Карпатської України викликала стурбованість її сусідів. Британська «TheTimes» від 1 грудня 1938 р. відверто зазначала, що у Карпатській Україні схрестилися німецькі інтереси з інтересами мадярськими і польськими [36]. Того ж дня фашистський міністр закордонних справ граф Г. Чіано заявив, що визначені у Відні кордони є тривалими і що «ані Італія, ані Німеччина не можуть допустити до якої-небудь зміни тих границь» [14]. Натомість 3 грудня голова польського Сейму заявив, що метою польської політики є допомогти Угорщині здобути Карпатську Україну і таким чином створити спільні кордони. Такі ж наміри тимчасово об'єднали польську і радянську сторони. 16 грудня 1938 р. польський посол у Празі передав чеському міністру закордонних справ Хвальковському протест щодо процесів на території ЧСР, а власне в Карпатській Україні і, зокрема, про формування Карпатської Січі. Невдовзі подібний протест урядові ЧСР подав і радянський посол в Празі. Польський і радянський послы в Парижі також зробили низку дипломатичних запитів та акцій задля нейтралізації «української загрози» і заручитися відстороненістю Франції від процесів в Центральній Європі.

Відповіддю на польський протест від 16 грудня стало інтерв'ю українського міністра Ю. Ревая, яке він дав у Хусті краківському виданню «*PrustrowanyKurjer*». Ю. Ревай категорично спростував інформацію про те, що нібито на території Карпатської України відбувається антипольська пропаганда і що готуються плани відтворення Великої України. «Невеликий край з 660.000 мешканцями, – сказав він, – не може собі дозволити вести антипольську політику. Що ж до «Карпатської Січі» було мовлено, що це лише військове виховання молоді. «Карпатська Січ» у будь-якому випадкові не утворилася для того, аби провокувати польський народ» [32].

У той же час Народне Зібрання країни 22 листопада 1938 р. прийняло Основний Закон «Про автономію Підкарпатської Русі» [10], після чого уряд Карпатської України призначив на 12 лютого 1939 р. вибори до першого Союму (парламенту) Карпатської України. На виборах упевнено перемогло Українське Національне Об'єднання – коаліція усіх українських партій Закарпаття. За список УНО проголосувало 92,4% виборців. Державною та урядовою мовою стала українська мова [8, арк. 16].

Разом з тим, усвідомлюючи хиткість позицій Карпатської України на міжнародній арені, керівництво країни зробило спробу заручитися підтримкою Німеччини. 8 січня 1939 р. у Берлін прибув представник українського прем'єр-міністра з метою організувати особисту зустріч А. Волошина з А. Гітлером, однак ці спроби не мали успіху. При цьому гра Райху з Карпатською Україною була водночас і обнадійливою для українців, про що свідчило повідомлення про рішення Райхстагу від 1 лютого 1939 р. щодо намірів відкрити німецькі консуляти у Хусті та Львові, а також про заснування 8 лютого у Хусті Українсько-німецького товариства з метою нав'язання культурних взаємин між обома народами [27, арк. 58]. 4 березня до столиці Німеччини приїхала делегація уряду Карпатської України для переговорів з господарських питань. Очевидно в Німеччині вже тоді долю ЧСР і Карпатської України було визначено.

Незабаром 4 березня 1939 р. через агентуру ОУН у Берліні представник А. Волошина дізнався, що німецькі високопоставлені військові (зокрема, підполковник К. Грабе) заявили про підготовку Райхом великих змін в Чехо-Словаччині. Ще 5 січня 1939 р. на зустрічі А. Гітлера з польськими представниками на чолі з Ю. Беком диктатор Німеччини дав зрозуміти полякам, що він не має зацікавленості у збереженні Карпатської України. Через день подібне підтвердив Ю. Беку і Й. Ріббентроп, який також розіслав до всіх німецьких закордонних місій інструкцію про те, як вони повинні реагувати на статті світової преси про Карпатську Україну і співучасть у цьому Німеччини. Іншими словами, Німеччина не була зацікавлена в українській державності [12, с. 132].

Така позиція була зумовлена й поступкою Радянському Союзу, позаяк прагнучи зблизитись із

СРСР у 1939 році А. Гітлер враховував негативне ставлення Москви до української державності у будь-якій її формі. Позиція Й. Сталіна щодо цього питання була зрозуміла Німеччині з XVIII з'їзду партії, коли радянський вождь заявив, що характерним є галас, вчинений англо-французькою та північноамериканською пресою навколо Радянської України, яка стверджує, що Німеччина готується незабаром напасти на УРСР для її приєднання до Карпатської України. Й. Сталін зауважив, що розголос цей дуже підозрілий і спрямований зіпсувати атмосферу між СРСР і Німеччиною, а також спровокувати конфлікт Радянського Союзу з Німеччиною. Радянський диктатор зазначив, що Захід, віддаючи німцям Судети, сподівається на похід Німеччини на Схід, однак Німеччина відмовляється від такого зобов'язання [9].

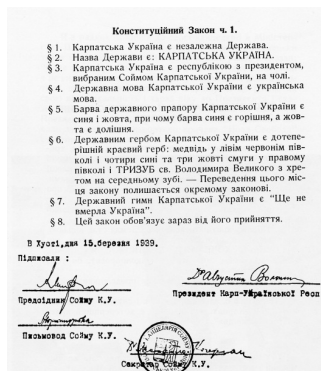
6 березня 1939 р. А. Гітлер остаточно вирішив ліквідувати Чехословаччину, проте, прагнучи не допустити істотного посилення Угорщини через можливу анексію нею Словаччини, Німеччина ініціювала набуття нею незалежності. Як наслідок і компенсацію, 12 березня 1939 р. А. Гітлер у Берліні заявив угорському послу, що настав час, на який угорці так довго чекали. Фюрер наказав доповісти у Будапешт М. Горті, що розвал ЧСР вже розпочався і він готовий підтримати незалежність Словаччини, а щодо Карпатської України угорці мають свободу дій [25]. Про це рішення було повідомлено й Італії. Розвал ЧСР стався блискавично. 14 березня Словаччина проголосила свою державну незалежність, а Чехію захопила Німеччина.

Того ж дня (14 березня), знаючи про скупчення угорських військ на кордоні із Закарпаттям та усвідомлюючи критичність становища, А. Волошин увечері проголосив державну незалежність Карпатської України і сформував новий уряд. До його нового складу увійшли: прем'єр – А. Волошин, закордонні справи – Ю. Ревай, внутрішні справи – Ю. Перевузнюк, господарство – С. Клочурак, фінанси й комунікації – Ю. Бращайко, здоров'я і соціальна опіка – М. Долинай [26, с. 94].

Водночас А. Волошин усе ще покладав надії на німецьке заступництво перед угорським вторгненням. Відтак, увечері дня проголошення державності Карпатської України, 14 березня 1939 р., він надіслав телеграму А. Гітлеру, у якій зазначалося: «Від імені уряду Карпатської України прошу Вас прийняти до відома проголошення нашої самостійності під охороною Німецького Рейху. Прем'єр-міністр доктор Волошин. Хуст» [15, с. 316]. Таку ж телеграму було надіслано й італійському дуче Б. Муссоліні у Рим [28, арк. 68; 23]. Тим часом окремі підрозділи угорських військ вже перейшли кордон Карпатської України. 3 Берліна ж відповіді не було. Вранці 15 березня уряд А. Волошина знову звернувся до Берліна, однак вже з прямим питанням: чи віддала Німеччина Карпатську Україну Угорщині? У відповідь консул Німеччини в Хусті порадив А. Волошину «не

чинити опір угорському вторгненню, бо німецький уряд у цій ситуації, на жаль, не може взяти Карпатську Україну під протекторат» [15, с. 316].

Попри свою приреченість, карпатські українці не відступилися. 14 березня 1939 р. у Хусті відбувся перший бій українських січовиків за власну державність із чеською залогою у місті [19]. 15 березня 1939 р. Союз Карпатської України провів своє перше засідання у Хусті. Всього в парламент Карпатської України було вибрано 32 депутати (29 українців і 3 від національних меншостей). З трибуни звучали слова, в яких можна почути і святковість та історичність події, і приреченість: «Відвічний наш ворог наступає збройною силою на нашу країну, – заявляв один з послів Союзу, – і хоч би цей ворог зайняв силою цей клаптик української землі, то ця земля мимо того остане українською. Ворогові ніколи не вдасться затерти те, що тут сьогодні сталося. Не знищить ворог українців за Карпатами впродовж тисячу літ, не знищить їх і теперішнім своїм наїздом, і прийде скоро час, коли цей клаптик української землі знайдеться у Соборній Українській Великій Державі» [20, с. 112]. Відкриваючи засідання, А. Волошин виголосив: «Всемогучий дозволив нам, найменшій вітці українського народу, взяти свою долю у свої власні руки. Вірю, що з вашою поміччю наш Перший Законодавчий Союз, однозгідною волею народу, дане йому право і власть, виконуватиме в добро української нації і цілого населення Карпатської України... Слава Україні!» [20, с. 109].



Того ж дня Союз затвердив «Конституційний Закон № 1» і «Закон № 2», які склали Конституцію держави. У «Конституційному Законі № 1» була затверджена державна незалежність Карпатської України. Відповідно до нього ж президентом країни Союз обрав Августина Волошина [26, с. 94].

У день скликання Союзу Карпатської України (15 березня) угорські війська почали повномасштабний наступ вглиб її території. Вторгнення планувалося на 12 лютого, у день проведення виборів до Союзу Карпатської України, проте німецький уряд порадив угорцям бути терплячими, вказавши, що своєчасно повідомлять у Будапешт про час початку нападу. Очевидно, очікувалося захоплення Німеччиною Чехії і Моравії, а також проголошення незалежності

Словаччиною, що й сталося 14 березня. У той же день угорські війська вдерлися на територію Карпатської України.

На боротьбу з добре підготовленою регулярною армією агресора стало добровільне ополчення Карпатської Січі, а також загони самооборони. Чеські війська і жандармерія не тільки не чинили опір угорцям, а й не передали озброєння українцям, а також намагалися роззброїти Карпатську Січ. У розпорядженні січовиків було лише 41 гвинтівка і 90 револьверів з амуніцією, захоплені у жандармів. Чеська армія одночасно напала на всі пункти розташування Карпатської Січі: «Січовий Готель», де розташовувалося командування Січі, Летючу Естраду, Жіночу Січ і Кіш. Бої тривали кілька годин і після цього було укладено угоду, за якою чехи мали піти до своїх касарень, а українці здадуть зброю в канцелярії прем'єра. Цього дня було вбито 40 січовиків і близько 20 чеських солдатів.

Водночас карпатські українці, намагаючись протистояти мадярам, провели з ними понад 20 боїв, найбільш запеклим з яких був бій на Красному Полі під Хустом. У цьому нерівному бою загинуло понад 200 українських юнаків. Важкі бої велися за столицю Карпатської України – місто Хуст. Місто Севлюш, розташоване за 25 км від столиці країни, кілька разів переходило з рук у руки. 18 березня у кривавому бою поблизу села Воловець героїчно загинув останній командир Карпатської Січі полковник М. Колодзінський. Окремі підрозділи та групи оборонців Карпатської України продовжували боротьбу до травня 1939 р., а деякі – аж до січня 1940 року.

Після окупації Закарпаття гітлерівськими союзниками – угорцями, понад 5 тисяч українських захисників Карпатської України катували у в'язницях Тячева, Великого Бичкова, Кривій (біля Хуста) та у в'язницях на території Угорщини. За роки угорської окупації до концентраційних таборів було вивезено 183 тис. 395 осіб, переважно українців і євреїв. Близько 115 тисяч з них було знищено. Президент Карпатської України А. Волошин та уряд держави були змушені емігрувати.

Фактично із вторгненням у Карпатську Україну та першими боями з угорцями й почалася Друга світова війна. Окупація Карпатської України союзницею нацистської Німеччини – Угорщиною стала прямим наслідком Мюнхенської змови і відповідальність за це, як і за розчленування ЧСР та початок Другої світової війни, несуть не лише Німеччина, Італія, Франція і Британія, а й Угорщина та Польща рівноцінно.

Список використаних джерел

1. 'Архив Делегации Карпатской Украины', 1938, Відень, Док.1–2.
2. Венгрия и Вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны', Москва: Наука, 1962.
3. 'ВекНови (Львів)', 1938, 11 жовтня.
4. Гай–Нижник, ПП., Яремчук, ВД., 2008. 'На шляху до Української державності в Закарпатті (реконструкція визвольних змагань у XIX – початку XX ст.)', Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства, Т. XXII, К.: Українське агентство інформації та друку «Рада».

5. Гай–Нижник, ПП., 2014. 'Ідея Соборності й українське державотворення (1918–1919 рр.)', Гілея. Вип.91, №12.
6. Гай–Нижник, ПП., 2011. 'Карпатская Украина в 1939 г. как одна из «разменных монет» Мюнхенского договора', Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы, СПб.: АЛЕТЕЙЯ.
7. Грицак, Я., 1996. 'Нарис історії України: формування модерної укр. нації XIX–XX ст.', К.: Генеза.
8. 'ДАЗО', Ф.3, Оп.3, Спр.127, Арк.16.
9. 'Известия', 1939, 11 марта.
10. 'Закон про автономію Карпатської України', 1938, Український тиждень (Прага), 30 грудня.
11. 'Карпатська Україна в нових границях', 1938, Українські вісти (Львів), 9 листопада.
12. Ключурак, С., 1978. 'До Воли', Нью-Йорк: Карпатський Союз.
13. Мадер, Ю., 1999. 'Абвер: щит и меч Третьего Рейха', Ростов–на–Дону: Феникс.
14. 'Мін. Чіяно про Карпатську Україну. Розвіялись останні сумніви', 1938, Українські вісти (Львів), 2 грудня.
15. 'Нариси історії Закарпаття', 1995, Т.ІІ, Ужгород.
16. 'Нова Свобода', 1938, 4 жовтня.
17. 'Нова Свобода', 1938, 22 листопада.
18. 'Новые документы по истории Мюнхена', 1958, Москва: Наука.
19. 'Проголошення самостійности. Кривавий бій січовиків з чехами – перші жертви на вівтарі Батьківщини', 1939, Українські вісти (Львів), 16 березня.
20. Рогач, І., 1939. 'Під Пропором Державности', Карпатська Україна в боротьбі, Вдень: Українська Пресова Служба.
21. 'Свобода (ДжерсіСіті)', 1938, 5 листопада.
22. 'Сен–Жерменский мирный договор', 1925, Итоги империалистической войны. Серия мирных договоров, Т.ІІ, М.
23. 'Телеграма прем. Волошина до Гітлера й Мусоліні', 1939, Українські вісти (Львів), 16 березня.
24. Хибберт, К., 1998. 'Бенито Муссолини', Ростов–на–Дону: Феникс.
25. Химинець, Ю., 1984. 'Мої спостереження Закарпаття. Спогади', New York: Накладом Карпатського Союзу Інк.
26. Штефан, А., 1977. 'Августин Волошин – президент Карпатської України. Спомини', Торонто.
27. 'ЦДАВО України', Ф.3575, Оп.1, Спр.19.
28. 'ЦДАВО України', Ф.4465, Оп.1, Спр.126.
29. 'ЦДАВО України', Ф.4465, Оп.1, Спр.204.
30. 'Dokumenty o Podkarpatske Rusi', 2008, Uzhorod.
31. 'Gazeta Polska (Warszawa)', 1938, 26 września.
32. 'Osteuropa (Konigsberg, Deutschland)', 1938, December.
33. 'Polska Agencja «PAT» (Warszawa)', 1938, 25 września.
34. 'Polska Agencja «PAT» (Warszawa)', 1938, 20 listopada.
35. 'Seton–Watson R.W. Masaryk in England', 1943, New York: The MacMillan Co.
36. 'The Times', 1938, December 2.
37. Turnwald, WK., 1954. 'Renesance or Decline of Central Europe?', Munich: Wolf & Sohn.
6. Gaj–Nyzhnyk, PP., 2011. 'Karpatskaja Ukraina v 1939 g. kak odna iz «razmennyh monet» Mjunhenskogo dogovora (Carpathian Ukraine in 1939 as one of the «change coins» of the Munich Treaty)', Zapadnaja Belorussija i Zapadnaja Ukraina v 1939–1941 gg.: ljudi, sobytija, dokumenty, SPb.: ALETEJJa.
7. Grycak, Ja., 1996. 'Narys istorii' Ukrai'ny: formuvannja modernoi' ukr. nacii' XIX–XX st. (Essay on the history of Ukraine: the formation of modern Ukrainian. Nation XIX–XX)', K.: G'enezja.
8. 'DAZO', F.3, Op.3, Spr.127, Ark.16.
9. 'Izvestija (News)', 1939, 11 marta.
10. 'Zakon pro avtonomiju Karpats'koi' Ukrai'ny (Law on the Autonomy of the Carpathian Ukraine)', 1938, Ukrai'ns'kyj tyzhen' (Praga), 30 grudnja.
11. 'Karpats'ka Ukrai'na v novyh granycjah (Carpathian Ukraine in new frontiers)', 1938, Ukrai'ns'ki visty (L'viv). 9 lystopada.
12. Klochurak, S., 1978. 'Do Voli (To Will)', N'ju–Jork: Karpats'kyj Sojuz.
13. Mader, Ju., 1999. 'Abver: shhit i mech Tret'ego Rejha (Abwehr: shield and sword of the Third Reich)', Rostov–na–Donu: Feniks.
14. 'Min. Chijano pro Karpats'ku Ukrai'nu. Rozvijalys' ostanni sumnivy (Min Chyano about Carpathian Ukraine. The last doubts broke out)', 1938, Ukrai'ns'ki visty (L'viv), 2 grudnja.
15. 'Narysy istorii' Zakarpattja (Essays on the history of Transcarpathia)', 1995, T.II, Uzhgorod.
16. 'Nova Svoboda (New Liberty)', 1938, 4 zhovtnja.
17. 'Nova Svoboda (New Liberty)', 1938, 22 lystopada.
18. 'Novye dokumenty po istorii Mjunhena (New documents on the history of Munich)', 1958, Moskva: Nauka.
19. 'Progoloshennja samostijnosti. Kryvavyj bij sichovykyv z chehamy – pershi zhertvy na vivotari Bat'kivshhyny (Declaration of independence. The bloody battle of the Sichovs with the Czechs is the first victims on the altar of the Motherland)', 1939, Ukrai'ns'ki visty (L'viv), 16 bereznja.
20. Rogach, I., 1939. 'Pid Praporom Derzhavnosti (Under the State of the State)', Karpats'ka Ukrai'na v borot'bi, Viden': Ukrai'ns'ka Presova Sluzhba.
21. 'Svoboda (Dzhersi Siti) (Freedom (Jersey City))', 1938, 5 lystopada.
22. 'Sen–Zhermenskij mirnyj dogovor (Saint–Germain peace treaty)', 1925, Itogi imperialisticheskoy vojny. Serija mirnyh dogovorov, T.II, M.
23. 'Teljegerama prem. Voloshyna do Gitljera j Mussolinija (Telegar premier Voloshin to Hitler and Mussolini)', 1939, Ukrai'ns'ki visty (L'viv), 16 bereznja.
24. Hibbert, K., 1998. 'Benito Mussolini (Benito mussolini)', Rostov–na–Donu: Feniks.
25. Hymynec', Ju., 1984. 'Moi' sposterezhennja Zakarpattja. Spogady (My observations of Transcarpathia. Memoirs)', New York: Nakladom Karpats'kogo Sojuzu Ink.
26. Shtefan, A., 1977. 'Avg'ustyn Voloshyn – prezident Karpats'koi' Ukrai'ny. Spomyny (Augustine Voloshin is the President of the Carpathian Ukraine. Remembers)', Toronto.
27. 'CDAVO Ukrai'ny (TsDIAO of Ukraine)', F.3575, Op.1, Spr.19.
28. 'CDAVO Ukrai'ny (TsDIAO of Ukraine)', F.4465, Op.1, Spr.126.
29. 'CDAVO Ukrai'ny (TsDIAO of Ukraine)', F.4465, Op.1, Spr.204.
30. 'Dokumenty o Podkarpatske Rusi', 2008, Uzhorod.
31. 'Gazeta Polska (Warszawa)', 1938, 26 wrzesnia.
32. 'Osteuropa (Konigsberg, Deutschland)', 1938, December.
33. 'Polska Agencja «PAT» (Warszawa)', 1938, 25 wrzesnia.
34. 'Polska Agencja «PAT» (Warszawa)', 1938, 20 listopada.
35. 'Seton–Watson R.W. Masaryk in England', 1943, New York: The MacMillan Co.
36. 'The Times', 1938, December 2.
37. Turnwald, WK., 1954. 'Renesance or Decline of Central Europe?', Munich: Wolf & Sohn.

References

1. 'Arhyv Delegacii' Karpats'koi' Ukrai'ny (Archive of Delegation of the Carpathian Ukraine)', 1938, Viden', Dok.1–2.
2. 'Vengrija i Vtoraja mirovaja vojna: Sekretneje diplomatische dokumenty po istorii kanuna i perioda vojny (Hungary and the Second World War: Secret diplomatic documents on the history of the eve and the period of the war)', Moskva: Nauka, 1962.
3. 'Vjek Novy (L'viv) (Veek Novi (Lviv))', 1938, 11 zhovtnja.
4. Gaj–Nyzhnyk, PP., Jaremchuk, VD., 2008. 'Na shljahu do Ukrai'ns'koi' derzhavnosti v Zakarpatti (rekonstrukcija vyzvol'nyh zmagani' u XIX – pochatku XX st.) (On the way to the Ukrainian statehood in Transcarpathia (reconstruction of the liberation struggle in the nineteenth and early twentieth centuries))', Zbirnyk naukovykh prac' Naukovo–doslidnogo instytutu ukrai'noznavstva, T. XXII, K.: Ukrai'ns'ke agentstvo informacii' ta druku «Rada».
5. Gaj–Nyzhnyk, PP., 2014. 'Ideja Sobornosti j ukrai'ns'ke derzhavotvorennja (1918–1919 rr.) (The idea of unity and Ukrainian statehood (1918–1919))', Gileja. Vyp.91, №12.

* * *